

UOT: 94(479.24)

ARŞAKİLƏR DÖVRÜNDƏ ALBANİYA (QAFQAZ) DÖVLƏTİNİN HUN TAYFA İTTİFAQI İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

©2024

JALƏ ƏHMƏDOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-8395-099x; e-mail: jaleehmedova1989@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.177>

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın ərazisində mövcud olmuş qədim Albaniyanın (Qafqaz) erkən orta əsrlər dövründəki siyasi vəziyyətindən, şimal qonşuları hunlarla olan münasibətindən bəhs olunur. Albaniyada uzun müddət hakimiyyətdə olmuş Arşakilər sülaləsinin Sasanilərlə qarşıdurması və bu mübarizədə hunların tutduğu mövqe ətraflı şərh olunmuşdur. Əsasən IV əsrdən başlayıb VII əsrə qədər davam edən “Xalqların böyük köçü” o dövr üçün dünyanın siyasi xəritəsində çox böyük dəyişikliklər yaratmışdır. Bu dəyişikliklər Cənubi Qafqaz ölkələrindən də yan keçməmiş, hunlar Sasanilər və Alban Arşakiləri arasında gedən mübarizənin ən önəmli faktoruna çevrilmişdir. 462-ci ildə həyləndür hunlarının Albaniya ərazisinə ən böyük axını nəticəsində onların bir qismi bu ərazidə məskunlaşmış və yerli əhalinin etnik tərkibinə mühüm təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: Alban Arşakiləri, hunlar, Sasanilər, xalqların köçü

RELATIONS OF THE ALBANIAN (CAUCASIAN) STATE WITH THE HUN TRIBES UNDER THE RULE OF THE ARSHAKIDS

©2024

JALE AHMADOVA*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology, ANAS
ORCID: 0000-0001-8395-099x; e-mail: jaleehmedova1989@mail.ru

Abstract: This article delves into the political dynamics of ancient Albania (Caucasus), situated within the territory of present-day Azerbaijan, during the early Middle Ages, particularly focusing on its relationship with its northern neighbors, the Huns. It elucidates the dominance of the Arsacid dynasty in Albania and their conflicts with the Sassanids, along with the pivotal role of the Huns in this geopolitical struggle. The epoch of the Great Migration of Peoples, spanning from the 4th to the 7th century AD, brought about significant transformations in the global political landscape, impacting the countries of the South Caucasus, with the Huns emerging as key players in the power dynamics between the Sassanids and the Albanian Arsacids. The substantial influx of Hailandur Huns into Albania in 462 AD resulted in the settlement of a portion of their population in the region, exerting a notable influence on the indigenous populace.

Keywords: *Albanian Arshacids, Huns, Sassanians, migration of peoples*

ОТНОШЕНИЯ АЛБАНСКОГО (КАВКАЗ) ГОСУДАРСТВА С ГУННСКИМИ ПЛЕМЕНАМИ В ПРАВЛЕНИЕ АРШАКИДОВ

©2024

ЖАЛЕ АХМЕДОВА*

*Институт Истории и Этнологии им. А.А. Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-8395-099x; e-mail: jaleehmedova1989@mail.ru

Резюме: В представленной статье повествуется о политической ситуации в Албании (Кавказской) – древнем государстве на территории Азербайджана, в период раннего средневековья, а также его взаимоотношениях с северными соседями – гуннами. Подробно исследуется долгое время правившая в Албании династия Аршакидов, ее противостояние с Сасанидами и роль гуннов в этой борьбе. Великое переселение народов, начавшееся с IV века и продолжавшееся по VII век, привело к большим изменениям на политической карте мира для этого в этот период. Эти изменения не обошли стороной страны Южного Кавказа, и гунны стали важнейшими факторами в борьбе между Сасанидами и Албанскими Аршакидами. В результате крупнейшего притока хайландурских гуннов на территорию Албании в 462 г., часть из них поселилась в этой местности и оказала значительное влияние на этнический состав местного населения.

Ключевые слова: Албанские Аршакиды, гунны, Сасаниды, переселение народов

Giriş

Məqalədə Qafqaz Albaniyasında uzun müddət hakimiyyətdə olmuş Arşakilər sülaləsi və onların şimal qonşuları qədim türk tayfası hesab olunan hunlarla qarşılıqlı əlaqələri, hunların Albaniya ərazisinə axını və nəticələri haqqında məlumat verilmişdir. Hunların gəlişinə qədər və ondan sonrakı dövrlərdə Cənubi Qafqazın ən qədim dövlətlərindən biri olan Albaniyanı etnik tərkibinə görə bölgənin ən mürəkkəb ərazisi hesab etmək olar. E.ə. I əsrdə yaşamış görkəmli yunan tarixçisi və coğrafiyaçısı Strabon (təqr. e.ə. 63 – eramızın 24) “Coğrafiya” əsərində Albaniya haqqında məlumat vermiş və bu ərazidə 26 müxtəlif dildə danışan tayfaların olduğunu qeyd etmişdir.¹ Erkən orta əsrlərdə Şimali və Cənubi Qafqazda baş vermiş proseslər, Sasanilər imperiyasının yaranması və qonşu ölkələrə hərbi müdaxiləsi burada mövcud olan dövlətlərin etnik tərkibinə də təsir göstərmişdir. Qafqazda cərəyan edən hadisələrlə paralel şəkildə irəliləyən Mərkəzi Asiyadan başlanmış “Xalqların böyük köçü”nün təsirləri Qafqaz Albaniyasından da yan keçməmişdir. Bu

¹ Страбон. **География в 17 книгах.** Перевод, предисловие и комментарии Г.А.Стратановского. Москва: Изд-во Наука, 1964, с. (14, XI,4,6).

köç nəticəsində Qafqazın şimalında məskunlaşmış Haylandur hunları Sasanilər ilə Cənubi Qafqaz dövlətləri arasındakı siyasi çaxnaşmadan istifadə edərək tez-tez Albaniya və digər Qafqaz dövlətlərinin ərazisinə daxil olmuş gah Albaniya, gah da Sasanilər tərəfindən döyüşlərdə iştirak etmişlər. Siyasi mövqelərini əsasən iqtisadi səbəblərə görə müəyyənləşdirən bu türk tayfası müharibələrin gedişində Azərbaycanın qədim ərazilərində məskunlaşmış və xalqın etnik tərkibinin formalaşmasına töhfəsini vermişdir.

Hun axınlarının səbəbləri

Asiya və Avropa arasında körpü rolunu oynayan Cənubi Qafqaz burada yaşayan müxtəlif xalqların etnik mənsubiyyətinə görə dünyanın olduqca maraqlı ərazilərindən biridir. Bu səbəbdən yerli xalqlarla birgə bu ərazilərə sonradan köç etmiş xalqların da etnik tərkibi, həyat tərzı və məskunlaşdıqları areal həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olub. Tarix səhnəsinə e.ə. I minilliyin ortalarında Mərkəzi Asiyada çıxan hunlar “Xalqların böyük köçü” dövründə güclü bir axınla qərbə və cənuba doğru yayılmağa başladılar. Bu uzunmüddətli köç eramızın IV əsrində başlamış VII əsrinə qədər davam etmişdir. Əlbəttə ki, bu köçlərin baş verməsi üçün çox ciddi səbəblər var idi. Birincisi, iqtisadi səbəb: fəthlər yolu ilə heç nə əldə edə bilməyəndə əhali arasında ərzaq sıxıntısı başlamış, nəticədə fərdi və toplu şəkildə başlayan köçlər daha sonra kütləvi hal almışdır. İkincisi, iqlim dəyişikliyi, xüsusilə də quraqlıq səbəbindən sürülərini bəsləmək üçün yeni otlaqların axtarışdır. Üçüncüsü, siyasi səbəblər: özlərindən qüvvətli olan bəzi böyük dövlətlərin təzyiqləri və onları hakimiyyətləri altına almaq istəkləri nəticəsində bəzi türk tayfaları yerlərində qalarkən, digərləri azadlıq istəyi ilə yeni ərazilərə köç etməyə başlamışlar.²

Xalqların böyük köçü dövründə Altay və Çin sərhədlərindən hərəkət edən hun, avar və digər türk tayfaları da Qafqazdan keçərək Avropaya üz tutmuşdular. Mənbələrdə 395-ci ildə Dunay sahillərindən Cənubi Qafqaza gələn, oradan da Ön Asiyaya hərəkət edən hun tayfalarının ən böyük axını haqqında çoxsaylı məlumatlar vardır.³ Lakin bu hunların və Mərkəzi Asiyanın digər xalqlarının Qafqaza ilk gəlişi deyildi. Eramızın II əsrində Albaniyanın şimal qonşularını sayan Dionisi Perieget Xəzər dənizinin qərb sahili boyunca iskit, hun və kaspilərdən bəhs edir. “Kounai” və “Phauni” şəkildə qərb mənbələrində qarşımıza çıxan hunların məskunlaşdığı yer aydın bir şəkildə Xəzərin qərb sahilləri göstərilir.⁴ Digər bir antik müəllif Ptolemey isə I əsrin sonu II əsrin əvvəllərində hunların Qara dəniz və Don çayı sahillərində “bastezinlərlə roksolonlar arasında yerləşdikləri” göstərilir.⁵ Hunların Cənubi

² Akçora Ergünöz. Türk tarihinde göçler ve önemli sonuçları, **Bilig-2, yaz-1996**, s.242.

³ Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, – 1993, с.36.

⁴ Üren Umut. Kafkasyada Hunlar. **Yeni Türkiye 72, Kafkaslar özel sayı, Temmuz-aralık-2015**, s.191-192.

⁵ В.В.Латышев. **Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе**, Том I. Греческие писатели. Санкт-Петербург. Типография императорской Академии Наук-1890, с.231; Üren Umut. Kafkasyada Hunlar. **Yeni Türkiye 72, Kafkaslar özel sayısı, Temmuz-aralık-2015**, s.191.

Qafqaza və Albaniya ərazisinə ilk dəfə gəlişi eramızın 227-ci ilinə aid edilir. Yusif Cəfərov Aqafangelin fikirlərinə əsaslanaraq “Hunlar və Azərbaycan” kitabında göstərir ki, Arşakilər sülaləsindən olan Xosrov şah sonuncu Parfiya çarı V Artabanın ölümündən və İranda yeni sülalə olan Sasanilərin rəhbəri Ərdəşir tərəfindən hakimiyyəti ələ keçirildikdən sonrakı il, yəni 225-ci ildə albanların və iberiyalıların qoşunlarını topladı, Dəryal və Çora (Dərbənd) qapılarını açdı və fars torpağına hücum etmək üçün hun ordularına rəhbərlik etdi.⁶ Buradan məlum olur ki, hunların Cənubi Qafqaza gəlişi III əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Bununla belə hunların Cənubi Qafqazda başlıca etnik qüvvəyə çevrilməsi və Qafqaza kütləvi axını IV əsrin ortalarına aiddir. Qədim alban mənbəyi olan Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” kitabında da hunların adı şimaldan Azərbaycan ərazisinə hücum edən tayfaların siyahısında dəfələrlə çəkilir.⁷ Bu bölgədə hun hökmranlığı genişləndikcə bölgənin etno-siyasi vəziyyəti də dəyişməyə başladı.

Qafqazın qədim xalqlarından biri olan alanlar haqqında mənbələrin verdiyi məlumatlar 335-ci ildən etibarən tədricən azalmağa başlayır. Alanların bir qisminin yox olmasının, bir qisminin isə qərbə doğru köç etməsinin əsas səbəbi isə hunların Balamirin rəhbərliyi altında İdil (Volqa) çayını keçərək alan torpaqlarına hücum etmələri idi.⁸ Alanları ağır məğlubiyyətə uğradan hunlar buradan Cənubi Qafqaza doğru hərəkət etdilər.

Bu köçlərin əhatə etdiyi əsrlərdə Azərbaycanın qədim ərazisində mövcud dövlət Albaniya (Qafqaz) idi. Albaniyada hakimiyyətə isə Parfiya Arşakilər sülaləsinin bir qolu olan Arşakilər sülaləsi rəhbərlik edirdi. Sülalənin Qafqaz Albaniyasında taxta çıxma tarixi ilə bağlı fikirlər isə mübahisəlidir. K.Treverin fikrincə, I Vaçaqan tərəfindən təmsil olunan Arşakilər xanədanının bir qolu eramızın I əsrində hökmranlıq etməyə başlamışdır.⁹ Alban Arşaki hökmdarlarının Albaniyada hakimiyyətə gəlməsinin I əsrə aid edilməsi mənbələrdə göstərilən tarixi faktlarla deyil, onların bu dövrdə Ermənistan və İberiyada hakimiyyətlərinin qurulması faktına əsaslanır.¹⁰

Alban Arşakiləri haqqında elmdə M.Brossenin mülahizəsinə əsaslanan belə bir fikir mövcuddur ki, bu sülalənin alban qolu IV yüzillikdə bərqərar olmuş və onun əsası Kalankatuklunun yazdığı kimi I Cəsur Vaçaqan tərəfindən yox, Sanatrük tərəfindən IV əsrdə qoyulmuşdur.¹¹ Hər halda hunların və digər şimal tayfalarının

⁶ Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку Азербайджанское Государственное Издательство, 1993, 108 с.13.

⁷ Musa Kalankatuklu. **Albaniya tarixi**. Mixitar Qoş **Alban salnaməsi**. Bakı-Elm-1993, Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur, s.30-34.

⁸ Üren Umut. Kafkasyada Hunlar. **Yeni Türkiyə 72**. Kafkaslar özel sayısı, Temmuz-aralık-2015, s.190.

⁹ Fəridə Məmmədova. **Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, II, s.163.

¹⁰ Murtazali Gadjeiev. **The choronology of the Arsacid Albanians. From Albania to Arran (The East Caucasus between the Ancient and Islamic worlds (c.a. 330 BCE-1000 CE)**, editet by Robert G.Hoyland, Gorgias Press-2020, p.30.

¹¹ Fəridə Məmmədova. **Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s.161.

Cənubi Qafqaza müdaxilə etdikləri zaman ərzində Albaniyada Arşakilər hökmranlıq edirdilər.

Hunların qədim Azərbaycan ərazilərinə ikinci ən böyük axınları III əsrin sonları IV əsrin əvvəllərində baş verir. IV əsrin ikinci yarısındakı hadisələri qələmə alan Favstos Buzandın əsərində “Maskut padşahı Sanesanın bərk qəzəblənərək qoşunlarının hamısını – hunları, paxlan, tavasparları, xecmatakları, ijmaları, qotları, qluarları, quqarları, şiçbləri, gilbləri, yegersvanları və saysız-hesabsız köçəri tayfaları toplayaraq Kür çayını keçməsindən” bəhs olunur.¹² Bəzi qaynaqlarda (F.Buzand) Sanesan kimi göstərilən Maskut padşahı Musa Kalankatuklunun kitabında isə həm Sanatrük, həm də Sanesan kimi göstərilir. K.V.Treverin tədqiqatlarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, Sanesanla Sanatrük eyni tarixi şəxsiyyətdir və Arşakilərin massaget qolunun nümayəndəsidir.¹³ 337-ci ildə Maskut şahı Sanesanın rəhbərliyi ilə arasında hun tayfalarının da olduğu birləşmiş ordu Valarşapatı ələ keçirdi. Musa Kalankatuklu kitabının XII fəslində yazır ki, “Sanatrük əlverişli məqam seçərək Şapurun əmri ilə 30 minlik alban ordusunu toplayıb Ərməniyyənin mərkəzinə basqın edir”.¹⁴ Favstos Buzandın məlumatına əsasən, IV əsrin 30-cu illərinin sonunda Ərməniyyəyə edilən bu yürüşlərin nəticəsində Sanatrükün qoşunları tutduğu ərazilərdən qovulur və Roma imperiyasının orduları ilə döyüşlərin birində Sanatrük öldürülür. Daha sonra Favstos Buzand öz əsərində Ərməniyyə şahı Arşakin (345-367) II Şapurla (309-379) mübarizəsini təsvir edərkən yenidən hunların adını çəkir. O yazır ki, sərkərdə Vasaq hunları və alanları köməyə çağıraraq farslara qarşı hərəkətə keçdilər.¹⁵

Cənubi Qafqazda baş vermiş müharibələr və hunlar

V əsrdə yaşamış tarixçilərin məlumatlarından aydın olur ki, II əsrin əvvəllərindən Xəzərin qərbində məskunlaşmış hunlar Sasanilərin və Cənubi Qafqazda mövcud olmuş dövlətlərin siyasi həyatında baş vermiş dəyişikliklərdə mühüm rol oynamışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, hunların Azərbaycan torpaqlarına doğru üz tutması bir sıra iqtisadi və siyasi amillərlə bağlı idi. Onların Azərbaycan istiqamətində yönləndirilməsində III-IV əsrlərdə Sasanilərlə, onların əsas rəqibi olan romalıları arasında davam edən uzunmüddətli münaqişə də az rol oynamamışdır.¹⁶ Çünki bu dövlətlər bir-biri ilə mübarizədə tez-tez hunların və şimal xalqlarının köməyinə ehtiyac duyurdular.

Tarixçi Elişenin əsərində Haylandur hunlarının adı ilk dəfə Şah II Yezdəgirdin (438-457) kuşanlara qarşı yürüş xəbərindən sonra çəkilir, “və haylandurlar Çora

¹² Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку Азербайджанское Государственное Издательство, 1993, с.172.

¹³ Fəridə Məmmədova. **Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s.164-165.

¹⁴ Musa Kalankatuklu. **“Albaniya tarixi**. Mixitar Qoş. **“Alban salnaməsi”**. Bakı-Elm-1993, Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur, s.26-27.

¹⁵ Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1993, с.20-21.

¹⁶ Ramil Ağayev. **“Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi”**. Bakı, Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi, 2017, s.77-78.

sərhəd qapısından keçməyi dayandırdılar. Onun (Yezdəgirdin) ölkəsi sülh içində yaşamağa başladı”.¹⁷

“Çora sərhəd qalası”ndan (Dərbənd) haylandur hunları tez-tez hücum etmək məqsədilə istifadə edirdilər¹⁸ və buradan belə aydın olur ki, Çora Albaniyanın şimal-şərq sərhədi idi. Buna görə Sasanilər strateji cəhətdən Albaniya ərazisinə və onun sərhədlərinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Bu hücumların qarşısını almaq üçün Dərbənd ərazisində torpaq sədlər tikilməyə başlandı. Daha sonra II Yezdəgird dövründə daşlardan nəhəng divarlar çəkilməyə başlandı. Bu səddin çəkilməsi zamanı yerli əhalinin üzərinə böyük yük düşürdü. Musa Kalanakatuklu “Alban tarixi” kitabında bu cür təsvir edirdi: “İran şahları Qafqaz dağları ilə böyük Şərqdənizi (Xəzər) arasında böyük binanı tikmək üçün memarlar toplamaq, müxtəlif materiallar axtarmaqla ölkəmizi təqətdən salmışdılar”.¹⁹ Fəridə Məmmədova erməni tarixçisi Elişeyə istinadən yazır ki, II Yezdəgird (438-457) Cənubi Qafqaz dövlətlərinin müqavimətini zəiflətmək üçün onların silahlı qüvvələrini səfərbərliyə aldı, onları şimal-şərqdə məskunlaşan hunlarla müharibəyə cəlb etdi.²⁰ Vergilərin ağırlığı, əhalinin iqtisadi və sosial vəziyyətinin pisləşməsi, II Yezdəgirdin dini siyasəti Qafqaz xalqlarının üsyanına səbəb oldu. Bu üsyanların ən güclüsü albanların üsyanı idi. Paytakaranda Sasanilərin çoxlu silahlı qüvvələri vardı. Hun yürüşündən qayıtmış 10 minlik süvari ordu Çolada məskən salmışdı.²¹ 450-ci ildə alban knyazlarının qış iqamətgahı Xalxal yaxınlığında baş vermiş döyüş Sasanilərin tam məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Qafqaz xalqlarından ibarət birləşmiş ordular Hun qapılarına doğru birgə yürüşə başladılar. Burada məqsəd Şimali Qafqazda hunların ölkəsinə gedib, Sasanilərə qarşı ittifaq yaratmaq idi. Hunlar müttəfiq olmağa razılıq verdilər. Lakin Orta Asiyadan eftalitlərlə müharibədən məğlub şəkildə qayıtmış II Yezdəgird bütün ordusunu toplayaraq 451-ci ilin iyunun 2-də Avarayr düzündə üsyançıları ağır məğlubiyyətə uğratdı.²²

Elişə hunların adını sonuncu dəfə alban hökmdarı II Vaçenin üsyanı ilə əlaqədar çəkir.²³ II Yezdəgirdin ölümündən sonra onun dövlətində daxili mübarizə

¹⁷ Elishe. “**History of Vardan and the Armenian war**”, translation and commentary by Robert W.Thomson, Harvard University Press Cambridge Massachusetts London, England-1982, p.192; Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, – 1993, с.38-39.

¹⁸ Elishe. “**History of Vardan and the Armenian war**”, translation and commentary by Robert W.Thomson, Harvard University Press Cambridge Massachusetts London, England-1982, p.142, 192, 242.

¹⁹ Movses Dasxuranci. **The History of the Caucasian Albanians**, translated by C.J.F.Dowsett, London Oxford University. Press New York-Toronto-1961, p.83.

²⁰ Fəridə Məmmədova. **Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 260 s.180.

²¹ Fəridə Məmmədova. **Yenə orada**, s.181.

²² Fəridə Məmmədova. **Yenə orada**, s.182.

²³ Elishe. **History of Vardan and the Armenian war**, translation and commentary by Robert W.Thomson, Harvard University Press Cambridge Massachusetts London, England-1982, p.242; Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, – 1993, с.40.

başladı.²⁴ Qardaşını məğlub etdikdən sonra Firuz (459-484) hakimiyyətə gəldi. Bu zaman Albaniyada (Qafqaz) 444-cü ildə hakimiyyətə gəlmiş Arşakilər sülaləsindən olan Asuagenin oğlu II Vaçe hökmranlıq edirdi.²⁵ Kalankatuklunun məlumatına görə, II Vaçe şah Firuzun əmri ilə Firuzabad (Bərdə) şəhərini inşa etdirdi və paytaxtı bura köçürdü.²⁶ Paytaxtın Qəbələdən Bərdəyə köçürülməsinin səbəbi şimaldan türkdilli tayfaların tez-tez baş verən hücumları ilə əlaqədar idi. Firuzun (459-484) hakimiyyətə gəlməsi ilə Sasanilər imperiyasında sabitlik yaransa da Albaniyada bu baş vermədi.

457-ci ildə II Yezdəgirdin ölümü ilə Sasanilərə qarşı Cənubi Qafqaz dövlətlərində də üsyanlar başladı. Dayısı II Yezdəgirdin təzyiqi ilə zərdüştiliyi qəbul etmiş II Vaçe, anası və həyat yoldaşı yenidən xristianlıq dinini qəbul etdi və Sasanilərə qarşı üsyan qaldırdı. Çar II Vaçenin rəhbərliyi etdiyi bu üsyan 457-ci ildə başlamış, 463-cü ilə qədər davam etmişdir. Üsyanın səbəbləri iqtisadi, siyasi, mədəni və ideoloji zülm idi. Sasani hökmdarlarının xristianlıq dininə qarşı apardığı siyasət II Vaçenin və Albaniyada xristianlığı qəbul etmiş əhəlinin ciddi etirazları ilə nəticələndi. Elişə Vaçenin zərdüştilikdən imtina etməsini yalnız dini səbəblərlə izah etmir, bunun həm də artan xalq qəzəbi və digər siyasi səbəblərdən olduğunu vurğulayır.²⁷

459-cu ildə Vaçe Çora (Dərbənd) keçid qapısını açdı və hunları, daha sonra 11 dağ tayfalarının hökmdarlarını ölkəyə buraxdı. Elişenin qeydlərində II Vaçenin Çora qapılarını açması və şimal tayfalarını köməyə çağırması haqqında qeydlər var. Şimal tayfalarının köməyi ilə albanlar Sasani qoşunlarını məğlub etdilər. Bu zaman şah Peroz danışıqlar aparmağa cəhd etdi. Lakin cəhdlərin faydasız olduğunu anlayan şah haylandur hunlarını köməyə çağırırdı. Onda Firuz böyük miqdarda var-dövlət vəd verməklə onəqur hunlarını köməyə çağırırdı və onlar Alan keçidi (Dəryal) vasitəsilə Albaniyaya soxuldular. Elişə yazır ki, “onu nə zorla, nə də xeyirxah rəftarla barışdırma bilmədiklərini gördükdə, haylandurların ölkəsinə çoxlu xəzinə apardılar, Alan keçidini açdılar, çoxsaylı hun qoşununu keçid vasitəsilə gətirdilər və bir il Albaniya kralı ilə müharibə etdilər”.²⁸ Bu hücum Zəkəriya Ritor tərəfindən izah edildiyi kimi birbaşa Sasanilərə qarşı edilmiş bir hücum deyildi. Farsların istəyi ilə Albaniyadakı üsyanı yatırılması məqsədilə bir yürüş idi.²⁹ Hunlar 462-ci ildə isə albanlara qarşı

²⁴ Юсиф Джафаров. **Гунны и Азербайджан**. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, 1993, с.40.

²⁵ Fəridə Məmmədova. “**Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası**”, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı-1993, s.179-180.

²⁶ Musa Kalankatuklu. **Albaniya tarixi**. Mixitar Qoş, **Alban salnaməsi**. Bakı-Elm-1993, Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur, 269 s.19.

²⁷ Камилла Тревер Васильевна. **Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в.до н.э. – VII в.н.э.)**. Москва-Ленинград Издательство, Академии Наук СССР. – 1959, с.215.

²⁸ Elishe. **History of Vardan and the Armenian war**, translation and commentary by Robert W.Thomson, Harvard University Press Cambridge Massachusetts London, England-1982, p.242.

²⁹ Marget Biro. **Hunların Kafkasyadakı varlığı**. çeviri: Savaş Eğilmez, A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 22, Erzurum-2003, c.225.

uzun sürən müharibəyə başladılar.³⁰ Onoqurlar düz bir il alban hökmdarlarına qarşı döyüşdülər. Vaçenin ordusu azalıb dağılsa da, onu məğlub etmək mümkün olmadı.³¹ “Lakin bu müharibə İran şahının muzdlu əsgərləri olan onoqurlara da bədbəxtlik gətirdi. Onların bir hissəsi vuruşmalarda, digər hissəsi isə xəstəlikdən qırıldı. Albaniyada 457-ci ildə başlayan bu üsyan yalnız 463-cü ildə yatırıldı”.³² Sasani şahı Perozun Albaniyaya qarşı yürüşü haqqında Musa Kalankatlu yazır ki, Sasani şahı Aluandriyaya böyük xəzinələr göndərməyi əmr etdi, alan qapılarını açdı, hunlardan ibarət böyük ordu topladı.³³ Elişə də öz qeydlərində haylandurlardan və Alban qapılarının açılmasından yazır. Burada qeyd edilən Aluandriya hunların çar ordusunun yerləşdiyi ərazidən başqa bir yer deyildi. Bu halda şah Perozun açdırdığı qapı Alan (Dəryal) qapısı olmalı idi. Alanlar və hunlar keçiddən keçdilər və çoxlu sayda şimal qoşunları Albaniyaya axın etdi. Nəzərə alsaq ki, albanlarla Sasanilərin mübarizəsi bir neçə il davam etdi, bu mübarizədə alanların və hunların iştirakı mümkündür. Haylandur hunları və digər şimal tayfaları albanlarla uzunmüddətli mübarizə apardı və onları təslim olmağa məcbur etdi.³⁴ Trever daha sonra yazır ki, İ.Markvart Elişenin V əsrin I yarısından hücumu keçən Qafqaz hunlarını haylandur adlandırmasına inanmaqda haqlıdır. İ.Markvart əlavə edir ki, Elişenin məlumatlarının Panili Priskinin 8-ci fraqmenti ilə müqayisəsi bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hunların əsas qoşunu haylandurlar adlanırmış. Ancaq “Aluandriya” adını hələ dəqiq izah etmək mümkün deyil. Əgər bu alanların ölkəsi hesab edilmirsə, İ.Markvartın hesab etdiyi kimi haylandur hunlarının məskunlaşdığı ərazinin təhrif olunmuş toponimik adıdır.³⁵

Nəticə

K.Treverin də qeydlərindən bu qənaətə gəlmək olur ki, Qafqazın şimal hissəsində məskunlaşan haylandur hunları gah Sasanilər, gah da Alban çarlarının tərəfində vuruşaraq uzun müddət Azərbaycanın qədim ərazilərində yaşamışlar. Hunların bu ərazilərdə yaşadığına və məskunlaşdığına dair kifayət qədər həm arxeoloji, həm də etnoqrafik materiallar və sübutlar var. Azərbaycan türklərinin soykökünü araşdıran Qiyasəddin Qeybullayev də hunların Azərbaycanda erkən orta əsrlərdən məskən salmasını Azərbaycandakı tarixi abidələrin və yer adlarının toponimik təhlili ilə izah edir: “Eranın ilk əsrlərində Albaniyaya Şimali Qafqazdan hun tayfaları gəlmişlər. Artıq V əsrə aid qədim mənbələrinə Albaniyada Hun qalasının adı çəkilir. Bu qalanın əzəmətli xarabalıqları Torpaqqala adı ilə Tovuz

³⁰ Юсиф Джафаров. *Гунны и Азербайджан*. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство. –1993, с.64.

³¹ Musa Kalankatuklu. *Albaniya tarixi*. Mixitar Qoş. *Alban salnaməsi*. Bakı, Elm, 1993, Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur, s.41.

³² Fəridə Məmmədova. *Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası*. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –1993, s.183.

³³ Musa Kalankatuklu. *Yenə orada*, s.41.

³⁴ Камилла Тревер Васильевна. *Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.)*. Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, – 1959, с.214.

³⁵ *Yenə orada*, c.214-215.

rayonunun ərazisində, Kürün sağ sahilində indiyədək qalmaqdadır. Hun etnonimi Qarabağda orta əsrlərdə Xanabad (Hunabad adının təhrifidir). Bəzilərinin onu Qarabağ xanları ilə əlaqələndirmələri səhvdir, çünki Hunabad şəklində bu yaşayış məntəqəsi 1727-ci ildən məlumdur, o vaxt Qarabağ xanlığı hələ yaranmamışdı) və Hunaşın (Qarabağ düzünün bir hissəsinin adı) toponimlərində qalmaqdadır”³⁶

Erkən orta əsrlərdən başlayaraq yaşadıqları Şimali Qafqazdan cənuba doğru tez-tez həm hərbi, həm də iqtisadi səbəblərə görə axın edən hunlar yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmış və Azərbaycan xalqının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Ağayev, Ramil. **Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanın əhalisi**. Bakı, Turxan Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi, – 2017, 341 s.
2. Bünyadov, Ziya. **Azərbaycan VII-IX əsrlərdə**. Bakı, Elm-1989, 392 s.
3. Məmmədova, Fəridə. **Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası**. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1993, 260 s.
4. Kalankatuklu, Musa. **Albaniya tarixi**, Mixitar Qoş. **Alban salnaməsi**. Bakı. Elm-1993. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur, 269 s.
5. Qeybullayev, Qiyasəddin. **Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən**. Bakı, Azərnəşr, 1994, 248 s.
6. Akçora, Ergünöz. **Türk tarihinde göçler ve önemli sonuçları**, Bilig-2, yaz-1996.
7. Biro Marget. **Hunların Kafkasyadakı varlığı**. Çeviri: Savaş Eğilmez, A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, sayı 22, Erzurum-2003.
8. Üren, Umut. Kafkasyada Hunlar. **Yeni Türkiye 72**, Kafkaslar özel sayısı, Temmuz-aralık-2015, 192 s.
9. Elishe. **History of Vardan and the Armenian war**, translation and commentary by Robert W.Thomson, Harvard University Press Cambridge Massachusetts London, England-1982, 353 p.
10. Gadjeiev, Murtazali. **The choronology of the Arsacid Albanians**. From Albania to Arran (The East Caucasus between the Ancient and Islamic worlds (c.a. 330 BCE-1000 CE), editet by Robert G.Hoyland, Gorgias Press-2020, 389 p.
11. Dasxuranci, Movses. **The History of the Caucasian Albanians**, translated by C.J.F.Dowsett, London Oxford University, Press New York-Toronto-1961.
12. Джафаров, Юсиф. **Гунны и Азербайджан**. Баку, Азербайджанское Государственное Издательство, – 1993, 108 с.
13. Латышев В.В. **Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе.**, Том I. Греческие писатели. Санкт-Петербург. Типография императорской Академии Наук-1890.
14. Страбон. **География в 17 книгах**. Перевод, предисловие и комментарии Г.А.Стратановского. Москва: Изд-во Наука, 1964, 943 с.

³⁶ Qiyasəddin Qeybullayev. **Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən**. Bakı, Azərnəşr, – 1994, s.153.

15. Тревер, Васильевна Камилла. **Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в.до н.э. – VII в.н.э.).** Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР, – 1959, 353 с.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT
AUTHOR

Əhmədova Jalə Akif qızı – kiçik elmi işçi, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Ahmadova Jala Akif – junior research assistant, Institute of History and Ethnology under the name of A.A.Bakikhanov, ANAS. Azerbaijan, Baku.